

07.00.00 – TARIX FANLARI

BUXORO MANG‘IT HUKUMDORLARINING TALIM - TARBIYADAGI IBRATI

*Axmadov Olimjon Shodmonovich,
Buxoro davlat Pedagogika institute, p.f.f.d (PhD)*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buxoroda XIX asr oxiri-XX asr birinchi choragida ta'lim-tarbiya muammolariga bag'ishlangan, Buxoro amirligida hukumronlik qilgan Amir Shohmurod, Muhammad Rahimxon, Amir Haydar, Amir Abdulahad, Amir Olimxon mang'itlarning ta'lim-tarbiyaning rivoji uchun olib brogan ijobiy say haakatlari ochib berilgan hamda manbalar va adabiyotlar ilmiy jihatdan tahlil qilingan.

Tayanch so'zlar: Amir Shohmurod, Muhammad Rahimxon, Amir Haydar, Amir Abdulahad, Amir Olimxon, Muhammad Sharif, Mirzo Sodiq Munshiy, Mir Abdulkarim, Mir Husayn Miriy, Muhammad Yoqub Doniyolbiy, Xumuliy, Mirzo Shams Buxoriy, Ahmad Donish, Abdurauf Fitrat, Hashmat, Sadriddin Ayniy, Manba, manbashunoslik, ta'lim, tarbiya, uzluksiz ta'lim, tadqiqot, maqola, dastur, tizim, an'anaviy ta'lim, maktab, madrasa.

УРОК БУХАРСКИХ МАНГИТОВ В ОБРАЗОВАНИИ – ОБРАЗОВАНИЕ

*Ахмадов Олимжон Шодмонович,
Бухарский государственный педагогический институт, PhD*

Аннотация: В этой статье, посвященной проблемам образования и воспитания в Бухаре в конце XIX-первой четверти XX века, раскрыты положительные сдвиги в развитии образования Амир Шохмурод, Мухаммад Рахимxon, Амир Хайдар, Амир Абдулахад, Амир Олимxon, мангитов, правивших в Бухарском эмирате, а также проведен научный анализ источников и литературы.

Ключевые слова: Амир Шахмурад, Мухаммад Рахим Хан, Амир Хайдар, Амир Абдулахад, Амир Олимхан, Мухаммад Шариф, Мирза садик Муниши, мир Абдулкарим, мир Хусейн Мири, Мухаммад Якуб Даниелбий, Хумули, Мирза Шамс Бухари, Ахмад Дониш, Абдурауф Фитрат, Хашият, Садриддин Айни, источник, источниковедение, образование, воспитание, непрерывное образование, исследование, статья, программа, система, традиционное образование, школа, медресе.

THE LESSON OF BUKHARA MANGIT GOVERNORS IN EDUCATION - EDUCATION

*Akhmadov Olimjon Shodmonovich,
Bukhara State Pedagogical Institute, PhD*

Annotation: This article, devoted to the problems of education and upbringing in Bukhara at the end of the XIX-first quarter of the XX century, reveals positive developments in the development of education of the Amir Shohmurod, Muhammad Rahimxon, Amir Haydar, Amir Abdulahad, Amir Olimxon Mangits who ruled in the Bukhara Emirate, as well as a scientific analysis of sources and literature.

Key words: Amir Shahmurad, Muhammad Rahim Khan, Amir Haidar, Amir Abdulahad, Amir Olimkhan, Muhammad Sharif, Mirza Sadiq Munshi, Mir Abdulkarim, Mir Hussein Miri, Muhammad Yakub Danielbiy, Humuli, Mirza Shams Bukhari, Ahmad Donish, Abdurauf Fitrat, Hashmat, Sadriddin Aini, source, source studies, education, upbringing, continuous education, research, article, program, system, traditional education, school, madrasah.

KIRISH. XVIII asrning o'rtalarida Buxoro xonligi o'rnida Buxoro amirligi vujudga kelib, amirlik davri (1753-1920 yy) aslida mang'it urig'idan bo'lgan Muhammad Rahimxon o'zini "xon" deb atagan bo'lsada hukumronligidan boshlanib, sulola so'ngi vakili Amir Olimxonga qadar davom etdi. Ma'lumki sovet hokimiyati yillarida kommunistik mafkura va sinfiylik nazariyasi asosida ta'lim berilib, xon hamda amirlarni "savodsiz" "qonxo'r" "joxil" "boylik va mansabga mukkasidan ketgan" kabi g'ayriilmiy fikr mulohazalarni ongimizga sindirib kelishdi. Biroq, mahalliy, asl manbalar, qo'lyozma asarlar bilan tanishish asnosida amin bo'lindiki, hukumdorlar ham rahbar va shahs sifatida imkon qadar ijobiy jihatlarni o'zlarida namoyon qilishgan.

Ushbu maqolada Buxoro mang'it amirlaridan Muhammad Rahimhon (1753-1758 yy), Amir Shohmurod (1785-1800 yy), Amir Haydar (1800-1826 yy), Amir Abdulahad (1885-1910 yy), Amir Olimxon (1910-1920 yy) kabilarda shahsiy, ijobiy xislatlarning ta'lim-tarbiyadagi ibratli jihatlarni bir qadar tahlil qilishga harakat qilindi.

ASOSIY QISM

Mang'itlar hukumdorligi davri tarixshunoslaridan Muhammad Sharif, Mirzo Sodiq Munshiy, Mir Abdulkarim, Mir Husayn Miriy, Muhammad Yoqub Doniyolbiy, Xumuliy, Mirzo Shams Buxoriy, Ahmad Donish, Abdurauf Fitrat, Hashmat, Sadridin Ayniy, kabilarning tarix va ta'lim-tarbiyaga qaratilgan asarlarida amirlar haqida bildirilgan ijobiy baholar mavjudligiga amin bo'linadi. Mang'itlar sulolasining birinchi vakili Muhammad Rahimhon islomiy ma'naviyat va ma'rifatdan mukammal xabardor bo'lmasada, qat'iyatli irodali, boshlagan ishini ohiriga yetkazadigan, mahoratli harbiy qo'mondon, imkon qadar adolat bilan ish ko'radigan shahs bo'lgan [6.309-310] Muhammad Rahimhon diniy va dunyoviy ilmlarni egallash bobida qanchalik shahsiy tashabbus ko'rsatmasin, harbiy harakatlar va davlat boshqaruv ishlari bilan ko'p vaqt band bo'lib, o'z maqsadlariga erisha olmagan. U inson tarbiyasida jismoniy chiniqish, iroda kuchini ko'rsatish jihatlarga e'tibor qaratib, bu borada shahsiy namuna ko'rsatgan.

Uning jiyani Shohmurod tarixchi Miriyning yozishicha, 8 yoshida Karmana, keyinchalik Qarshi begi bo'lgan. Muhammad Doniyolbiy otaliqdan harbiy san'at sirlarini o'rgangan. U kunning birinchi yarmida fikh (islom huquqi) ilmi bilan, tushdan so'ng esa, "Qur'on"ning sura va oyatlarini yod olish bilan shug'ullangan, 8 yoshida "Qur'onni" yod olgan edi. [6.321.325. 3.150.162] Amir Shohmurod yoshligidanoq fiqh (islom huquqshunosligi) bilan shug'ullanib, kamolga yetganidan so'ng islom fiqhining Hanafiya mazhabiga oid bo'lgan barcha fatvolar va qoidalarni o'zida mujassamlashtirgan "Fatvoyi ahli Buhoro" va "Ayn ul - Hikma" nomli to'plamlarni yaratdi. Ushbu majmualar o'sha davr huquq meyorlarini tizimlashtirishda muhim rol o'ynadi. Ushbu to'plamlar davlatchilik tarixi nuqtai nazaridan hamon o'rganilgan emas va fors tilidan o'zbek tiliga tarjima etilmagan. Shohmurod tashkil etgan "Majlisi amir" anjumani aholining huquqiy savodxonligini oshirishda muhim rol o'ynadi [9.20-21].

Amir Shohmurod oddiylik, kamtarinlik inson ziynati ekanligi, isrofgarchilikka yo'l qo'ymaslik, alloh ato etgan ne'metlarni qadriga yetish, tejamkor, kamxarj bo'lib yashashni shahsiy hayotida ko'rsata olgan. Uning oilasidagi bir kunlik harajat 7 tangadan ortmagan va jizya (jon solig'i) hisobidan kelgan daromaddan yashar edi [6.595].

Amir Shohmurod olumu-fuzalolarga g'amxo'rlik qilgan. U tarihdagi "Amiri shohsun" – byegunoh amir nomini olgan. Ushbu amir haqida XIX asr ohiri - XX asr boshlarida yashagan buhorolik tarixchilardan Ahmad Donish (1827-1897 yy) Sadridin Ayniy (1878-1954 yy), Abdurauf Fitrat (1886-1938 yy) kabilar ham ijobiy fikr-mulohazalar bildiradilar. Ahmad Donish o'zining "Tarihi salotini mang'itiya" (Mang'it amirlari tarihi) nomli kitobida: "Har ming yilda bitta ulug' hukumdor tahtga kelib, keyingi rivojlanishni boshlab beradi. Ushbu ming yilning besh yuz yili ijobiy

o'zgarishlar, keyingi besh yuz yilida tanazzul yuz beradi. Har yuz yilning o'zaro nisbati ham ellik yildandir. Musulmon (hijriy) taqvimini bilan XIII asrda Amir Temur hukumronlik qildi, XVII asrda Amir Shohmurod islomiy rivojga hissa qo'shdi" - deb yozgandi. Sadriddin Ayniy esa: "Shohmurod o'quvchi va olimlarga g'amxo'rlik qildi, mamlakatda intizom o'rnatdi"-mazmunidagi ijobiy fikrlar bildirgandi [6.414.415].

Amir Shohmurod adolatsiz, poraho'r, zulm va zo'rvonlik bilan davlatni boshqarishda xalq va ulus qahru-g'azabiga uchragan qozikalon hamda qushbegini qatl ettirgan. Uning bu qat'iy tadbiri xalq oldidagi obro'-etiborini oshirgandi. Uning vorisxo'ri, o'g'li Amir Haydar diniy ilimlarni Quroni karim, hadisi – sharif, islom fiqhi, islom kalomi, tasavvuf va hakoazolarni o'rganishga yoshligidanoq qat'iy ahd qilgan. U xotin – qizlarga mehr-oqibat ko'rsatish, qat'iy irodasi, diniy va dunyoviy malumot olishga intiluvchanligi bilan o'z amaldorlariga ibrat namuna bo'lgan. U madrasada 11 yil talim olib, malum muddat mudarrislik (o'qituvchilik) ham qilgan. Amir Haydar islom dini qoidalaridan 1000 tagacha ilmu toliblarga saboq bergan. Uni mullavachchalar orasida 400-500 nafar shogirdlari bo'lgan. Madrasalarda tahsil olayotgan ilmu toliblarni shahsan o'zi imtihondan o'tkazib turgan. Ular atrofficha va chuqur bilim olishlari uchun Istanbul (Usmoniylar saltanati) dan kitoblar yuborishlarini so'rab shahsan murojatlar qilgan. Istanbulga yuborgan elchilariga dunyoviy va diniy ilmlarga oid kitob va qo'llanmalar keltirish vazifasini ham yuklagan. U ilm va olingan ta'lim natijasini sinovdan o'tkazish vositasi distut (munozara) qilish deb bilgan, shu sababli diniy ulamolar bilan munazaraga kirishib, vaqt – vaqti bilan o'zi egallagan bilimlarni imtihondan o'tkazib turgan. XIX asr tarixchilari Amir Haydar diniy va dunyoviy ilmda shayboniy va ashtarxoniy hukumdorlardan ustun bo'lganligini qayd etishadi. [6.103 104. 105] U halqning talabi bilan mamlakatda maktab, maschit, xonaqoh, madrasalar qurishga ko'p mablag' sarflagan. Ushbu amir davrida oddiy halq orasidan ham ancha savodli kishilar yetishib chiqqan. Buhoro Amir Haydar davrida islom ilmlarining markaziga aylangan.

Amir Abdulahad (1885-1910 yy) Buhoro amirlari orasida eng yuqori mavqega ega bo'lgan, general-adyutant maqomiga erishgan shaxs edi. Uning hukumronligi davrida Rossiya imperiyasi hukumati bilan mahoratli diplomatik munosabatlar olib borildi. Amir Abdulahad bunyodkorlik ishlariga katta e'tibor berdi. Hatto, horijda ham binolar bunyod etishdek vazifalarni uddalab, Yaltada saroy, Sankt-Peterburgda maschit, Makka va Madinada xonaqoh, do'kon, tegirmonlar barpo etdi. Uning davrida saroyda "bedilxonliklar" tashkil etildi, o'zi ham "Ojiz" tahallusi bilan sherlar yozdi[10.45,48].

Amir Abdulahad jamiyatda keng tarqalgan tamagirlik, poraho'rlik, giyohvandlik, bachchavozlik, kaptarvozlik, oshiq o'yini, bedanabozlik, qimorbozlikka qarshi kurashgan. Ushbu illatlar inson ma'naviyatining tubanligi ekanligini chuqur anglab sud-huquq tizimini tartibga soluvchi farmonlar chiqargan. U tamagir, poraho'r amaldorlarni mansabidan chetlatdi. Nasha chekish, ko'knor istemol qilish, bachchabozlik, qul savdosi, qatl qilish, tan jazosi kabilarni bekor qilgan. 1886 yilda zindonlarning bir qismini yopdi, Buhoro shahridagi kanaxona ko'mib tashlandi. Abdulahadon davrida ilk jadid maktablari ochilib, ularda zamonaviy ta'lim –tarbiya, dunyoviy bilimlar berildi. 1897 yilda Mulla Jo'raboy maktabi, 1097 yilda tatar ziyolisi Nizomiddin Sobitov maktabi, shuningdek, 1908 yilda mahalliy jadiclardan Abduvohid Munzim, Sadriddin Ayniy maktablari ochilgan. Ushbu maktablar mutaassib mullalar tazyiqi bilan yopilgan bo'lsada, Amir Abdulahad davrida kechqurun bolalar va yoshlarni to'plab xususiy uy maktablarida o'qitish davom etdi [8.14-15].

Mang'it hukumdorlarining so'nggi vakili Amir Sayid Olimxon faoliyati haqida bir qadar kengroq to'xtalib o'tishni lozim topdik. Amir Sayid Olimxon o'zining xotira kitobida 1896 yilgacha Rossiya imperiyasi poytahti Sankt-Peterburgda paj (kadet)lar maktabida harbiy bilim olganligini qayd etadi. Harbiy bilim yurtida o'qish muddati 7 yil bo'lib, ushbu dargohni bo'lajak amir 3 yilda yani muddatdan oldin bitirgan

va muvaffaqiyatli imtihonlar topshirgan. U otasi Amir Abdulahadxondan davlatni idora qilish ilmini o'rganadi. Karmana va Qarshi beklklarini boshqarib, bu borada yetarlicha tajriba orttirgan. [4.7,8.]

Amir Sayid Olimxon soved davri adabiyotlarida yozilganidek, aysh-ishratga berildi – degan aqidadan voz kechib, tarix haqiqatiga murojaat qilsak. Uning yozishicha: “Buhoroyi sharif arki yaqinida Baloyu havuz deyilgan joyda o'z nomimga bir ibodatga maschit bino qildirdim. Buxoro minorasining past tomonida, bozorning ichki tomonida o'z nomimdan Dor-ul-ulum – Bilim uyi bo'lgan bir madrasa qurdirdim, har xil ilmdan dars beruvchi muallimlar tayin ettirdim. Mazkur madrasada istiqomat qiladigan talabalar sarf-xarajatlari, maosh va kiyim-kechak ham o'z tarafimdan belgilanib, unga bir nafar nozir tayin ettirdim. Bozor va yo'l obodligiga ko'p harakat qildim, uch yil ichida (1911-1914 yy) Buxoro mamlakati ancha obod bo'ldi, unga zeb –ziynat va tartib –intizom o'rnatdim. Mening sayi harakatimdan Buhoro aholisi va butun mamlakat mamnun bo'ldi”. [4.8.5.48]

Obodonchilik va qurilish ishlariga e'tibor berish bilan birga Amir Olimxon 1910-1916 yillarda mamlakatning iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy yuksalishiga hukumat nomidan bir qator fatvo, farmonlar chiqardi. O'sha paytlarda boy amaldorlar va savdogarlar dabdabali to'ylar qilib, ming-minglab pullarini havoga sarflar edilar. Yirik savdogarlar to'ydan so'ng uch kungacha “savdogar to'yi” qilar, to'y-marakalarda ko'pkari, uloq berish (uloq o'yini) “kiyimlik berish” “qand va qandolot tarqatish” marosimlarini tugatishga alohida e'tibor qaratib, 1911 yilning martida “Juda isrofli to'ylarni tugatish to'g'risida” farmon, 1916 yil 5 iyunda to'ylardagi isrofgarchiliklar, hususan qand tarqatishni sharoitga zid, deb fatvo chiqardi. Bu farmon va fatvo bilan to'y kunlari qisqartirildi uloq o'yinlari, qand tarqatish, chopon kiydirish kabilar to'xtatilib, marakalarda “meva tarqatish ” 4-5 xil ovqat pishirish ta'qiqlandi. Amir Olimxon sog'liqni saqlash sohasida alohida, ayniqsa xotin qizlar salomatligiga alohida e'tibor qaratib, xotin-qizlar salomatligiga e'tibor qaratdi. 1911-1912 yillarda bevosita amir hukmi bilan Buxoroda ayollar ishfaxonasi va tug'ruqxona ochildi. 1913-1916 yillarda Buxoroning o'nlab beklklarida ambulatoriya va kasalxonalar qurildi.

Amir Olimxon xarbiy soha bilimdoni sifatida Rossiya imperiyasining imperatori Nikalay II (1894-1917 yy) dan general harbiy unvonini oldi. Aksariyat Rossiya shaharlarida rus amaldorlari va zobitlari bir necha bor uni hurmat-izzat bilan kutib oldilar hamda unga munosib hurmat ko'rsatdilar.

Amir Olimxon yoshlar ta'limiga ham alohida e'tibor berdi. U 1911 yil mart oyida “Ta'lim to'g'risida”gi farmonini imzoladi. Farmonga ko'ra madrasa talabalariga turli hoshiyalar o'qitilmasligi, tafsir va hadis rasmiy dars sifatida o'qitilishi, davlat xazinasiga olingan vaqflardan yig'ilgan pullarga shaharni turli yerlarida maktablar qurilishi hamda ularga muallimlar tayinlash, ularga maktablarning vaqflaridan tashqari davlat xazinasidan yillik 120 so'mdan maosh tayinlash va u har oy maktabni taftish qilib amirga hisobot berishi belgilab qo'yildi. [8.16,17] Amir Olimxon xukumronligi davrida Yevropa va Sharq memorchiligi uyg'unligining yorqin namunasi bo'lgan yozg'i saroy Moxi-Xossa nafaqat memoriy inshoot, qurdirdiki u qolaversa, inson aql-zakovati bilan yoritilgan nodir sana't namunasidir. Ushbu binoni barpo etishda yuksak estetik did ma'naviy-aqliy salohiyat talab qilinishi isbotga muxtoj emas.

1920 yil sentabrda Buxoroda amir tartibi bolshevklar tomonidan ag'darilganidan so'ng, Amir Sayid Olimxon Sharqiy Buxoro (hozirgi Surxandaryo viloyati va Tojikiston Respublikasi-O.A)ga chekinib, olti oy davomida sovetlarga qarshi kurash olib bordi. Noteng janglarda yengilgan amir 1921 yilning 4 martida Panj va Vaxsh daryolari qo'shiladigan Chubek irmog'idan Tojikistondan 100 minglab kishilar bilan qo'shni Afg'oniston hududiga o'tdi va o'sha yilning may oyida Qobulga keldi. Shundan so'ng uning 23 yillik muhojirlik davri boshlandi. [2.193-196] Amir Olimxon Kobul yaqinidagi Fatuh qal'asida yashab, 37 ta o'g'il va qiz farzandlar ko'rdi. Amir Olimxon Afg'onistonda aslida “uy qamog'i ”da yashadi. Unga Kobuldan 11

km uzoqlikka chiqish mumkin emasdi. Amirning har bir harakati va faoliyati ham ingliz, ham sovet hukumati ayg'oqchilari nazoratida bo'lgan. Amir Olimxon 16 nafar o'g'li, 21 nafar qizini (1990 yillar boshida amirning 12 nafar o'g'li, 10 nafar qizi hayot edi-O.A) savodli, ma'lumotli bo'lishlari uchun Britaniya Hindistondan Xo'ja Karomatulloh, Xo'ja Rahmatulloh ism – sharifli ingliz tili muallimlarini yollagan. Hozirda Afg'oniston, Turkiya, Saudiya Arabistoni, Pokiston, Eron, Germaniya, AQShda istiqomat qilayotgan amirning farzandlari va naberalari orasida (amir avlodlari xorijda 3 mingta ekanligi bilan bog'liq tegishli ma'lumotlar bor-O.A) shoir va yozuvchi, jurnalist, tibbiyot xodimi, iqtisodchi va tijoratchi kasblarida faoliyat ko'rsatayotgan ziyolilar mavjud. Amir Olimxon xarakterida salbiy xususiyatlar mavjud emasdi, degan da'vodan yiroqmiz. Biroq undan ibrat olsa arziydigan fazilatlar ham talaygina ekanligi malum. Amir qat'iyatli, bir so'zli, irodasi mustahkam shaxs bo'lgan. Afg'oniston poytaxti Kobulda har yili mamlakat mustaqilligi bayrami (Jushon bayrami-O.A) nishonlangan. Afg'oniston amiri Omonullahon (hukumronligi 1919-1929 yy) bu kabi bayramlarga yevropacha kiyimda ishtirok etish tartibini joriy etgandi. Amir Olimxon buxorocha milliy kiyimda bayram tantanalariga borgan va bir so'zda turgan, u milliy kiyimda yurishni yoqtirgan, kuchli mergan bo'lgan, Fatuh qalasada "ijodiy kechalar" "bedilxonliklar" tashkil etgan. [1. 410,420,445] Amir Sayid Olimxon milliy musiqa san'atining ixlosmandi bo'lib, dutor, tanburda mumtoz kuylarni mahorat bilan ijro etgan, bir umr Vatan muhabbati va sog'inchi bilan yashagan.

XULOSA

Xullas, Buxoro mang'it amirlari shahsini sovet hokimiyati yillarida yozilgan adabiyotlar talqinidagi qora bo'yoqlardan izlash kerak iborat emas. Ular haqidagi haqiqiy ma'lumotlarni mahalliy tarixchilarning qo'lyozma asarlarini atroflicha o'rganish orqali anglab olish mumkin. Istiqbolda ushbu hukumdorning ibrat bo'ladigan qirralari haqida yangi tadqiqotlar yaratiladi, degan umiddamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdullayev Q.N. Ot Sinszyana do Xorosana. Iz istorii emigratsii XX veka-Dushanbe; Irfon, 2009. – 572.str.
2. Abdullayev Q.N. Buxarskaya poslerevoluyionnaya emigratsiya (k istoriografyn problemym //Veb: Oktabrskaya revolyusiya v Sredney Azii i Kazaxstane: Teoriya, problemy, perspektivy izucheniya-T.; Fan; 1991.-S 187-196.
3. Agabekov.G.S. Sekretniy terror: zapiski razvedchika-M.: Terra-Knijny klub; 1998-336 str.
4. Amir Sayid Olimxon. Buxoro xalqining hasrati tarixi. Forsiydan A. Irisov tarjimasini.-T.; Fan, 1991-32bet.
5. Bobojonova F.Q. Buxoro amirligida ta'lim tizimi.-T.; "Adib", 2014.-128 bet.
6. Anke Fon Kyugyelgin. Legitimatsiya sredneaziatskoy dinastin mangitov v proizvedeniya ix istorikov (XVIII-XIX v.v) Almaty, Dayk-Press, 2004.- 516 str.
7. Jumanazar Abdusattor. Buxoro ta'lim tizimi tarixi-T.; Akademnashr, 2017.-592 bet.
8. Jamolova D.M. Buxoro amirligida jadidlar va qadimchilar faoliyati (XIX asr oxiri – XX asr boshlari): Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati.-Toshkent-2019.-54 bet.
9. Shodiyev J.M. Buxoro amirligining tashkil topishi va davlat tuzumi. Yuridik fanlar nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferat.-Toshkent-2008.-25 bet.
10. Sayyid Mansur Olimiy. Buxoro - Turkiston beshigi. (fors tilidan tarjima, tarjimon nomidan so'zboshi va ayrim izohlar muallifi H.To'rayev) Buxoro - 2004.-128 bet.
11. Shodmonovich A. O. Education in the emirate of bukhara (based on the life and work of the rulers) //Academicia: an international multidisciplinary research

journal. – 2020. – Т. 10. – №. 12. – С. 1224-1227.

12. Ahmadov O. БУХОРО АМИРЛИГИДА ЯНГИ УСУЛ МАКТАБЛАРИ ФАОЛИЯТИ. ЮТУҚЛАРИ ВА МУАММОЛАР //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2020. – Т. 1. – №. 1.

13. Ахмедов О. Ш. ОБРАЗОВАНИЕ В БУХАРСКОМ ЭМИРАТЕ (НА ОСНОВЕ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА ПРАВИТЕЛЕЙ) //Вопросы науки и образования. – 2021. – №. 6 (131). – С. 10-13.

14. Ahmadov O. BUXORO BOSMAHONA VA NASHRIYOTLARIGA TEXNIKA SOHASIDAGI YANGILIKLARNING KIRIB KELISH TARIXIDAN (1920-1924-YILLAR) //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2020. – Т. 1. – №. 1.